

Prof. Dr. Ekrem Sarıkçıoğlu

Historia e feve

(prej fillimit deri sot)

Nga turqishtja:
Dr. Qani Nesimi

Titulli origjinal:
Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi

Botoi: Logos-A, Shkup – 2007

FETË NË ANADOLLIN E VJETËR

Literatura: Hikmet Tanyu, *Dinler Tarihi Araştırmaları*, Ankara 1973, f.98-120; U. Bahadır Alkım, *Anatolien I*, Gef 1968; James Mellaart, *Excavation at Hacilar*, Edinbur 1970, V. I-II; K. Kinal, *Eski Anadolu Tarihi*, Ankara 1962; Tahsin Özgüç, *On tarihte Anadolu İdollerinin Anlamı*, Dil ve Tarih Coğrafya Fak. Der., V. II, n. I, Ankara 1943; Tahsin Özgüç, *Die Bestattungsbrauche im vorgeschichtlichen Anatolien*, Ankara 1948.

Periudha parahistorike e Anadollit fillon prej errësirës historike e deri te hititët (2100-1800 para e.s.). Në këtë kohë, me fillimin e përdorimit të shkrimit hieroglif dhe kunjor nga hititët, të cilin e kanë mësuar prej të afërmeve të tyre, Anadoli fillon të hyjë në periudhën historike. Ndërkaq njohuria jonë për periudhat parahistorike kryekëput bazohet në arritjet shkencore të gjeologjisë dhe arkeologjisë. Nga gërmimet e bëra në rajone të ndryshme shihet se në Anadoll njeriu ka jetuar që në Periudhën e Gurit. Këtë çështje e ndriçojnë zbulimet e bëra gjatë gërmimeve në rrethin e Ankarasë, në Antalia, në Burdur si dhe në afërsi të Ispartasë, përreth Karsit, në rajonin e Gaziantepit dhe Adijamanit, në rrethinën e Antakisë si dhe në Ikiztepe të Bafras.

1. Besimet parahistorike

Momentalisht është e pamundur që me anë të zbulimeve për periudhën parahistorike dhe periudhën paleolite të fitohet dituri lidhur me besimet e asaj kohe. Zbulimet, të cilat u japin mundësi komenteve fetare, fillojnë në Periudhën Neolitike (Koha e Re e Gurit). Sinjalin e parë në këtë fushë na e kanë dhënë gërmimet në Çatalhoyuk. Sipas datave të përgatitura në bazë të metodës radio-karbonike, shtresa XII. zbret deri në vitet 6800 para e.s. Shtresa I. zbret deri në vitet 5700 para e.s. Në dhomat e kultit, që hasen në masë të madhe mes shtresave III.-X., gjenden statuja të hyjneshës kryesore të bëra prej argjili, koka dhe brirë mëzetësh, reliefe kraharorësh të grave. Hyjnesha kryesore është përfytyruar si grua e re, grua që lind dhe grua plakë. Në njërin nga statujat, hyjnesha kryesore është përfytyruar në qëndrim ulur mbi fronin e mbrojtur prej dy luanëve dhe në atë mënyrë që kokën e njeriut e ka marrë nën këmbë. Statujat e hyjneshave, në përgjithësi, janë bërë me pamje të njeriut (*pamje antropomorfe*). Numër i madh i statujave të hyjneshave të zbuluara në Çatalhoyuk dhe bile edhe në shembuj më të zhvilluar nga ata, është hasur në gërmimet e bëra në qytezën Hacilar të Burdurit. Vetëm Hacilar daton nga vitet 5700-5600 para e.s. dhe më vonë. Gjatë kësaj kohe në Hacilar, sikur në Çatalhoyuk, është hasur edhe në statuja meshkujsh, të cilat, si bashkëshortë të hyjneshës kryesore, janë përfytyruar në formë të re dhe të plakur. Simbolet e hyjneshës kryesore të zbuluara në rrethin e qytetit Isparta, i cili gjendet në një krahinë afër Hacilarit, arrijnë deri në periudhën e bronzit. Me përparimin e gërmimeve ka mundësi që të shkohet në periudhat edhe më të largëta. Edhe në gërmimet në Ikiztepe të Bafrasë, haset në numër të shumtë të figurave të hyjneshës kryesore, të cilat datojnë që në periudhën e bronzit, të bëra nga dheu i pjekur. Këto janë të ekspozuara në muzeun arkeologjik të Samsunit (Turqi). Ngjarja e tufanit të Nuhit në rajonin e Palestinës, është shenjë që tregon nivelin e përhapjes së politeizmit dhe të idhujtarisë në Anadoll.

S'ka dyshim se statujat e grave të zhveshura, me organe gjenitale të theksuara, që gjenden në dhomat e kultit nëpër vendet e vjetra të banuara, janë bërë për adhurim, gjegjësisht janë bërë për qëllime fetare. Shembuj të qartë të këtyre gjërave në masë të madhe, hasen në periudhat historike. Në zbulimet e periudhës së gurit-bakërit statujat e hyjneshës kryesore fitojnë edhe më tepër rëndësi. Vetëm se, në këtë kohë gradualisht braktisen skulpturat hyjnore të meshkujve, statujat shkojnë drejt asaj që të jenë simbolike dhe të stilizohen. Besimi në Hyjneshën Kryesore shihet në fusha të ndryshme të jetës. Edhe mbi vazo dhe mbi qeramika, haset në kraharorë grash që simbolizojnë hyjneshën kryesore. Këtë mendim tonin e vërteton edhe skulptura e

kraharorit të hyjneshës kryesore, e gjetur në Kültepe Karum të Kayserit, e cila i takon shek. 18 para e.s. Simbolet e Hyjneshës Kryesore mbi vazo dhe enë, mund të jenë edhe nuska të bëra për mbrojtjen dhe shtimin e ushqimeve dhe pijeve. Gjithashtu edhe format gjeometrike të rrumbullakta mbi rrethet e futura njëra në tjetrën dhe në drugë, të cilat janë të ngjyrosura mbi disa enë prej dheu, mund të jenë simbole kraharorësh të stilizuara që reflektojnë kultin e prodhimtarisë, kultin e hyjneshës kryesore.

Këto besime ndaj hyjneshës kryesore që i shohim në periudhat neolitike dhe kalkolitike, në Anadoll janë zhvilluar më tepër se në shtetet fqinje dhe në periudha të ndryshme historike kanë përgatitur kultin e njohur Kubele. Vetëm se nuk mund të dimë, përveç asaj që e pamë në besime primitive jashtë këtij besimi, a ekziston një koncept për zotin, i cili për dallim nga zotat e tjerë mendohet si abstrakt, krijues dhe si një zot që posedon dëshirë të lirë dhe fuqi të pakufizuar. Kurse në periudhat e mëvonshme, në periudhën e kolonive para hititëve, shohim se edhe në Anadoll, paralel me besimet fetare në shtetet fqinje, filluan të shihen koncepte për zotin. Dolen në shesh familje zotash të përbëra prej djemve dhe etërve si në Egjipt dhe në Mesopotami. Kështu që shihet se çdo zotit i është dhënë një forcë dhe detyrë e caktuar.

a. Kafshët e shenjta

Në historinë e feve hasim në shembuj të ndryshëm në lidhje me shenjtërimin e disa llojeve të kafshëve. Edhe prej gjermimeve të bëra në Anadoll, kuptohet se disa kafshëve u është dhënë më tepër rëndësi. Në muret e dhomave të kultit në qytezën Çatalhoyuk të Çumrasë, Konya, është hasur në brirë dhe koka mëzetësh dhe në vizatime leopardash. Në disa reliefe hyjnesha kryesore përfytyrohet si një që lind kryemëzatin dhe kryedashin. Gjithashtu në Ikiztepe të Bafrasë dhe në Beycesultan të Çivrilit, Denizli, janë gjetur reliefe dhe brirë të stilizuar mëzetësh, të cilat i takojnë periudhës së hershme të Bronzit. Nga këto, sikur që ishte në Siri dhe Egjipt, mëzati kuptohet si simbol i zotit të prodhimtarisë, ose kafsha e shenjtë e zotit të prodhimtarisë. Po ashtu supozohet se mëzati simbolizon hyjnitë mashkullore, kurse dreri hyjnitë femërore. Varrimi në masë të madhe dhe në mënyrë të rregullt të kokave të mëzetëve në Demircihoyuk¹, mes Eskişehirit dhe Bozoyukit, që datojnë nga periudha e hershme kalkolitike, më vonë dalja në shesh e një numri të madh të tyre në krahinën Frig'ja², nuk lë dyshim se mëzatis i është dhënë një domethënie fetare.

Në Çatalhoyuk, në murin e dhomës së një kulti në shtresën VII. është hasur në shëmbëlltyrën e skifterit, i cili i vërsulet një trupi. Kjo simbolizon se ky skifter ka mundësi që të ketë lidhje me vdekjen ose me zotin e të vdekurve. Vetëm se, mbetja e saj vetëm si shëmbëlltyrë nuk jep mundësi që ky kuptim fetar të gjeneralizohet.

b. Kultet

Në bazë të disa zbulimeve në disa vende gjermimi, si në Çatalhoyuk të Çumrasë, në Alishar të Jozgatit, në Ahlatlibel të Haymanas. në Demircihoyuk të Eskişehirit, në Ikiztepe të Bafrasë etj., njeriu anadollian i Periudhës Kalkolitike, si përfaqësues të zotit dhe kafshëve të shenjta, ka bërë idhuj prej guri dhe argjili. Në fillim këto ishin me trup të rrumbullakët ose katror, por me kohë kanë marrë formën e njeriut. Mendohet se këta idhuj janë përdorur për t'u mbrojtur prej çdo fatkeqësie dhe sëmundjeje dhe me qëllim kurbanit, premtimi ose magjie. Arkeologu ekspert Tahsin Özgüç, supozon se figura e gruas bashkë me kultin e hyjneshës kryesore, ka mundësi që të përfaqësojnë zotat e shtëpisë dhe të familjes, se ata luajnë rolin e një lloj nuske e cila përmban fuqi për mbrojtjen e shëndetit, bereqetit dhe sigurisë dhe se, ato janë gjëra që njeriun e mbrojnë prej mësyshit dhe prej fuqive ugruzez.

Gjurmët e dorës dhe këmbës në muret e dhomës së kultit, të gjetura në Çatalhoyuk, vizatime të gjurmëve të gishtërinjve, kokat e stilizuara të mëzetëve, vizatimet e sëpatave me dy fytyra, mund të jenë simbole që posedojnë fuqi magjike mbrojtëse. Gjithashtu edhe paraqitja e rrëmujës në vallëzim e mbështjellur me lëkurën e leopardit, në njërin nga pikturat e murit në

¹ Manfred Korfmann, *Demircihoyuk*, Türk Arkeoloji Der., XXV-1, Ankara 1981, f. 145.

² Vep. e cit., XXIV-2, f. 47.

dhomën e kultit, përdorimi i një instrumenti, paraqitja e lëvizjeve akrobatike prej pjesëve të tyre, pasja në duart e disave shtizë dhe hark, sikur që i përkujtojnë vallëzimet e gjuetisë dhe të kultit në Shamanizëm. Paraqitja e pikturave të kaut, drerit, derit, ariut, ujkut dhe qenit, tregon mundësinë se shëmbëlltyra mund të jetë një magji gjuetie.

c. Kulti i të vdekurve

Zbulimi i varreve dhe i varrezave të periudhës parahistorike, na jep disa shenja për besimin e njerëzve të asaj kohe. Fëmijët që kanë vdekur gjatë kësaj periudhe janë varrosur kryesisht në shtëpitë e tyre, nën themel ose nën oxhak. Shkaku i varrimit të fëmijëve brenda në shtëpi është bindja se ata nuk janë ngopur me shtëpinë e tyre dhe besimi se ata shpirtërisht e ndjekin jetën e familjes së tyre. Përveç kësaj, në Tekkekoj të Samsunit dhe në Sandıklı Kusura është parë se fëmijët janë varrosur jashtë shtëpive.

Trupi i të vdekurve lihej në vendin ku ishte varrosur deri në prishje, kurse pastaj dërgohej në shtëpinë e të vdekurve. Vepronin kështu pasi ata besonin se shpirti, deri në prishjen e trupit, qëndron bashkë me të. Varret prej dheu, qypi dhe sandëku përdoreshin edhe për të vdekurin e dytë apo të tretë. Në këto raste, eshtrat e të vdekurit të parë shmangeshin në një anë. Kjo çështje thuhet se është e njëjtë në të gjitha kulturat e rajonit. Ndoshta këto janë varreza familjare, që janë formuar nga shkaku i vendit të ngushtë. Por, mund të kenë lidhje edhe me besimin në botën tjetër, i cili varet prej vendit ose kohës. Në Anadollin perëndimor në mënyrë permanente deri në vitin 1200 para e.s. haset në dhoma varrezash.

Në varret në Anadoll shihet edhe pasuria personale e të vdekurve. Këto janë thika, bylyzikë, vathë, sëpata, fortësia si dhe mjete kulturore të cilat i vdekuri i ka përdorur në jetën e tij. Bylyzikët dhe vathët janë varrosur bashkë me të vdekurin pa mos u hequr nga ai. Në Alacahoyuk të Çorumit është hasur në mbeturina eshtrash dhe qypash të varur në një çengel mishi. Kjo tregon se disa pjesë të kurbanëve që janë prerë për të vdekurit, u janë dhuruar atyre.

Banori parahistorik i Anadollit ka besuar se njeriu pas vdekjes jeton, ushqehet, pi dhe se vazhdon t'i përdorë mjetet e tij. Në mesin e gjërave që janë gjetur nëpër varreza, në Horoztepe të Tokatit, janë gjetur edhe instrumente muzikore, si sistrumi dhe çapare. Pasi që besohet se ata i shfrytëzonin edhe dhuratat për ushqim dhe pije, gjërat e nevojshme i varrosnin bashkë me të vdekurin. Eshtrat e lopëve, dhive, qenve dhe dhenve përreth varreve tregojnë praktikimin e sakrifikimit tek varri i të vdekurit.

ç. Vendet e kultit dhe tempujt

Në Anadoll, deri në vitet 2000 para e.s., populli si vend për adhurim zgjidhte o një hapësirë të shenjtë në natyrë, o e ndante një dhomë nga shtëpia ku banonte. Nga kjo praktikë e fundit, kanë dalur në shesh dhomat e kultit. Shembull i qartë për këtë janë 40 dhomat e kultit që gjenden mes shtresave 3-10 në Çatalhöyük. Nga kjo kuptohet se në periudhën neolitike, gati se në çdo shtëpi ka patur një dhomë që është përdorur për kult. Vazhdimin e kësaj tradite e shohim edhe në periudhën kalkolitike në nënprefekturën Hacilar (Haxhëllar).

Lokali i kultit Bejxhesulltan nuk është në formë të një dhome, por ai është i gjerë dhe përbëhet prej dy dhomave. Të këtij lloji janë gjetur tre çifte tempujsh. Këto ndërtesa të quajtura „*dhomat bineq të kultit*“, krahas disa ndryshimeve të vogla, nuk e kanë humbur rëndësinë që e kanë patur në fund të periudhës së bronzit. Dhomat bineq të kultit Bejxhesulltan, përbëhen prej tre pjesëve: hyrja, altari dhe dhoma për shërbyesit fetarë. Në Anadollin e periudhës së bronzit, në gjurmimet që janë bërë në vende të ndryshme, shihet se janë ndërtuar edhe tempuj të ngjashëm. Për këtë edhe rëndësia e monumenteve fetare të Bejxhesulltanit është e madhe. Ajo ka qenë edhe një model i mirë për ndërtimin e tempujve të mëvonshëm.

2. Feja e hititëve

Literatura: Firuzen Kinal, *Eski Anadolu Tarihi*, Ankara 1962. f.204-226; Eduart Meyer, *Geschichte des Altertums*, v.1-2, Stuttgart 1954, f.713-719; F. Heiler, *Die Religionen der Menschheit*, f.193-197.

Hititët, në krahinën e Anadollit, janë të parët që e kanë përdorur shkrimin dhe të parët kanë lënë dokumente të shkruara në lidhje me besimin dhe adhurimin e tyre. Tre të katërtat e dokumentacioneve të arkivit shtetëror, të zbuluara në Boğazkoy (Hattuşas) të Çorumit, janë tekste fetare. Këta janë shkrime që tregojnë për rregulloret e tempullit, për fjalët magjike kundër disa sëmundjeve dhe për metodën e flijimit të kurbanit për shpagimin e mëkateve të kryera. Po ashtu edhe tekstet që i përshkruajnë hyjnitë, luajnë rol në njohjen e statueve dhe skulpturave të hyjnive. Ato gjithashtu kanë luajtur edhe rolin e urës, për bartjen e politeizmit të Mesopotamisë në Perëndim.

Përveç këtyre dokumentacioneve fetare që i jep arkivi Boğazkoy, edhe materialet arkeologjike i plotësojnë dhe i vërtetojnë njohuritë e këtyre dokumenteve fetare. Pas këtyre vijnë materialet e Shkëmbit të shkruar, që është një tempull në hapësirë, në muret e të cilit gjenden vizatimet e zotave. Këtu gati se çdo zot është paraqitur me simbolin e tij dhe mbi duart e secilit me hieroglifet hitite janë shkruar emrat e tyre. Vetëm se, hieroglifet hitite ende nuk mund të lexohen, prandaj disa pika ende kanë mbetur të panjohura.

a. Zotat e hititëve

Siç kuptohet nga hulumtimet e bëra deri më sot, besimi i hititëve (përafërsisht në vitet 1850-700 para e.s.), si populli i parë historik në Anadoll, ishte besim politeist. Gjithashtu edhe në tekste të tjera bëhet fjalë për “mijëra zota”. Shkaku është se, hititët, përveç zotave të tyre, një kohë i kanë adhuruar edhe zotat e popujve të mëparshëm të Anadollit. Për këtë, në panteonin hitit pranë zotave të tyre si *Proto-Hatti*, *Luvi*, *Hurri*, *Mitanni*, kanë marrë pjesë edhe zotat e *sumerëve*, *akadëve* dhe *asurëve* dhe kështu panteoni hitit ka patur një karakter kozmopolit.

Te hititët respekt të veçant ka patur triniteti Anu, Enlil dhe Ea, të cilët janë përfaqësues të zotave të qiellit, tokës dhe oqeanit. Gjithashtu në panteonin hitit ka bërë pjesë edhe triniteti Sin, Shamash dhe Ishtar, zota të hënës, diellit dhe yjeve. Përveç këtyre, që në kohën e Proto-Hattitëve, është adhuruar zoti Asur dhe kryezoti i qytetit Kish të Mesopotamisë, Zababa.

Prej përmendjes së emrave të zotave dhe lutjeve të vendasve të Anadollit shihet se janë adhuruar edhe zotat e proto-hattitëve. Nga këta zota më të njohur janë zotat Vurushemu, që njihet me titullin “hyjnesha e diellit në qytetin Arinna”, i biri i saj Telipunu, vajza Mazullash dhe nipi Zintuhu.

Kurse sa u përket zotave Luvi, disa prej tyre ende janë të diskutueshëm. Zoti më i rëndësishëm Luvi të cilin e adhurojnë hititët, llogaritet Dattashi, sunduesi i furtunës.

Ndërkaq zotat Mitanni më tepër hasen në dokumentacionet e “shtetit të ri”. Sidomos pas dominimit të hititëve pjesa veriore e Sirisë, e cila ka mbetur nën ndikimin e kulturës Hurri-Mitanni, është lëshuar në rrjedhat e kulturës së re. Zotat Mitanni, si Indra, Mitra dhe Varuna janë zota me origjinë nga India.

Hititët kanë patur interesim të madh, sidomos, ndaj fesë së popullit hurri. Kështu që, në tekstet hitite përmenden qindra emra të zotave hurri. Madje kryezoti hurri, Teshup dhe gruaja e tij, Hepat, janë bërë kryezota të panteonit hitit.

Ndërsa në mesin e zotave kombëtarë hititë, më të njohurit kanë qenë Teshup, zoti i furtunës, gruaja e tij hyjnesha Hepat, zoti i detit Aruna, zoti i vatrës Hashshash, zoti i diellit Utu, zoti i

zjarrit Pahhur, zoti i burimit Shuppilulia, zoti i dashurisë dhe i luftës Lelvani, zoti i stërgjyshërve Shuinash.

Nga këta zota kuptojmë se edhe hititët, sikur romakët kanë besuar kultin e vatrës dhe të stërgjyshërve, kurse ngjashëm me babilonasit kanë besuar në kultin e zjarrit dhe të diellit. Në një tekst thuhet "*Mbreti trim Shamash, mbreti i tokës dhe i qiellit, sunduesi i asaj që është lart dhe i asaj që është poshtë, ligjdhënësi*". Ky tekst tregon se në mesin e hititëve rol të rëndësishëm ka luajtur edhe kulti i diellit që ka ardhur nga Mesopotamia.

Qoftë tekstet e shkruara qoftë ato të gdhendura, nuk lënë dyshim se hititët zotat e tyre i kanë përfytyruar në formë të njeriut. Zoti është në rolin e zotërisë, kurse njeriu në rolin e robit. Pra, ashtu sikur që robi, për realizimin e një dëshire të tij i lutet zotërisë të tij, ashtu edhe njeriu i lutet zotit të tij, dhe kështu zoti apo zotëria atij i përgjigjet. Në anën tjetër, hititët mbretin e tyre që vdes e konsideronin se "*u bë zot*", dhe kjo tregon besimin e tyre në shenjtërimin e mbretërve. Gjithashtu, me përfytirimin e zotave të tyre si njerëz, tregojnë besimin e tyre në atë se zoti ka nevojë materiale dhe shpirtërore dhe se posedon shtëpi, fëmijë, ndjen dashuri dhe se hakmerret.

b. Adhurimet

Burimet ekzistuese nuk tregojnë për adhurimet kolektive të hititëve. Kurse në to adhurimet e mbretit dhe të mbretëreshës, të cilat i realizojnë gjatë ceremonive të festave dhe të kurbanëve, zënë një vend të rëndësishëm. Kushti i parë i adhurimit tek ata është pastërtia. Pastërtia është kusht i parë për hyrjen në shtëpinë e zotave, gjegjësisht për hyrje në tempuj, për lutje, për therje të kurbanit. Zotat, pasi që shpirti i tyre nuk dallohet prej atyre të njerëzve, kanë nevojë sikur njerëzit për ushqim dhe pije të përditshme. Fetarisht është rreptësisht e ndaluar që ushqimit dhe pijes së zotave t'iu afrohen kafshët e fëlliqura, si derri dhe qeni. Hantili, njëri prej mbretërve të vjetër, për shkak të moskujdesit të posaçëm ndaj pastërtisë, është shkarkuar nga pozita nga ana e zotave. Metoda e përcaktimit të fajtorit, me anë të zhytjes në ujë e popujve të Mesopotamisë, nga ana e hititëve është përdorur me kuptim fetar. Kështu që të kuptohet një njeri se është apo jo fajtor hidhet në ujë, nëse fundoset quhet fajtor dhe mëkatar e nëse nuk fundoset, quhet i pafajshëm dhe i pastër.

Pas ofrimit të pijeve dhe të ushqimeve zotave, për të cilat ata kanë nevojë, bëhen kërkesa njerëzore, si psh., kërkohet jetë e gjatë, shëndet, paqe dhe fitore në luftë. Për shembull, një mbretëreshë sheh në ëndërr zotin, i cili thotë, „burrit që e mban në zemër i jap një mijë vjet jetë“, kurse mbretëresha ia kthen duke i premtuar „se nëse burri im jeton aq gjatë, unë ty do të të jap tlyen, mjaltë dhe fruta“. Hititët përveç sakrifikimit të premtuar, flijonin edhe kurban për faljen e mëkateve të tyre. Sakrifika kishte mundësi të jetë prej çdo lloji të ushqimit. Prej teksteve të shkruara dhe relieveve kuptojmë se prej kafshëve janë sakrifikuar lopë, dhi dhe dhen. Në mesin e hititëve ekzistonte edhe tradita e sakrifikimit të njeriut, ashtu sikur e shohim të përhapur në Siri. Vetëm se, nuk ishte aq i përhapur sa te komshinjtë e tyre.

c. Profecia dhe magjia

Hititët, përdornin metoda të ndryshme për të mësuar dëshirën e zotave. Dukuritë natyrore, si vetëtima, bubullima, fluturimi i shpezëve, konsideroheshin si manifestim i dëshirës së zotit. Pasi termat e përdorura në falle janë në gjuhën akade kuptohet se falli në Anadoll ka ardhur nga Babilonia. Magjistarët në fallin e shpezëve, komentimet i bënin sipas drejtimit të fluturimit të shpezëve apo lëvizjeve të tjera të tyre. Në disa raste murgu, ëndërrat e mbretit i komentonte duke fjetur i pastër në tempull.

Hititët besonin në ekzistimin e shpirtërave të këqinj dhe të zanave dhe frikësoheshin prej dëmit të tyre. Kurse magjia ishte e ndaluar dhe dënimi për atë që merrej me të ishte me vdekje. Lejohej vetëm magjia për prishjen e magjive të bëra më parë.

ç. Doket për të vdekurit

Në periudhën para hititëve ka patur tre mënyra të varrimit. Nga zbulimet në Alishar dhe Bogazkoj mësojmë se, në kohën e shtetit të vjetër hitit të vdekurit janë varrosur, pa u djegur. Gjatë kësaj kohe haset edhe në traditën e varrimit nëpër qypa dhe nëpër sënduqe prej guri. Por nëpër qypa dhe sënduqe futeshin pasi të digjej trupi i tyre. Nga dhuratat e pakta që gjendeshin nëpër varreza kuptohet se ato janë varreza të popullit të rëndomtë. Moszbulimi deri tash i gjurmëve të varrezave të mbretërve të kohës së Shtetit të Ri, përforcon mendimin se, trupat e mbretërve hititë të asaj kohe janë djegur.

Studimet e bëra në shkëmbinjtë e Bağlarbaşı dhe të Mankayasit, afër Yazılıkayës, tregojnë për ekzistimin edhe të varrezave me skelete edhe të varrezave nëpër qype, të cilat paraqesin traditën e djegjes së të vdekurve. Ndërkaq zbulimet arkeologjike në kohën e hititëve të vjetër tregojnë se trupat e pajetë të familjeve të mbretërve dhe të familjeve të ngritura janë djegur, kurse të vdekurit nga populli i rëndomtë janë varrosur. Tradita e djegies së të vdekurit dhe dhuratat nëpër varreza e përforcojnë besimin e tyre në jetën pas vdekjes. Sikur që këta mund të kenë një besim të dobët në jetën e përherëshme, si në Mesopotaminë e vjetër, ashtu kjo mund të jetë edhe një lloj shpërnguljeje speciale e shpirtërave, apo një ritrupëzim (reinkarnim), ngjashëm sikur në hinduizëm.

d. Tempujt

Ndërtesat të cilat pasqyrojnë në formën më të bukur artin hitit, janë tempujt e zbuluar në Bogazkoj. Nga gërmimet e bëra në tempujt në Yazılıkaya dhe në Alacahoyuk, kuptohet se ata tempuj nuk kanë qenë të ndërtuara drejt një drejtimi të caktuar. Në përgjithësi është praktikuar plani sipas nevojës dhe sipas vendit. E veçantë e tempujve hitit është ajo se në këta tempuj përreth salonit të gjatë, i cili ishte në mesin e tempullit, gjendej një dhomë e vogël. Kështu që kjo dhomë llogaritej vendi më i shentjër i këtij tempulli. Dritaret e tempullit ishin të thella, kurse çatitë e tyre ishin të rrafshta.